

WZORCE KSZTAŁTOWANIA WNĘTRZA DOMU WIEJSKIEGO NA SEJNEŃSZCZYŹNIE

Magdalena Bartnicka¹, Aneta Bogusz-Krzemień², Jarosław Szewczyk³

^{1,2} Studentki Politechniki Białostockiej, Wydziału Architektury, ul. O. Sosnowskiego 11, 15-893 Białystok
E-mail: m.bartnicka@o2.pl, anetabogusz6@gmail.com

³ Politechnika Białostocka, Wydział Architektury, ul. O. Sosnowskiego 11, 15-893 Białystok
E-mail: j.szewczyk@pb.edu.pl

VERNACULAR PATTERNS OF HOME INTERIORS IN THE REGION OF SEJNY, N-E POLAND

Abstract

Inventory drawings of interiors of five country houses in the region of Sejny, N-E Poland, have been made. Upon them, characteristic features of the contemporary vernacular home interiors have been recognized. Hypotheses concerning patterns of *vernacular home interiors organization* have been stated. It was assumed that, similarly to the cultural phenomena in other regions, the present local patterns of vernacular home interiors organization are derivatives of both old vernacular traditions and the contemporary aesthetic trends and fashions.

Streszczenie

Opracowano szkice inwentaryzacyjne wnętrz pięciu domów w trzech gminach Sejneńszczyzny. Na tej podstawie określono cechy charakterystyczne miejscowej kultury kształtowania wnętrz mieszkalnych. Na prawach hipotezy określono wzorce kształtowania przestrzeni mieszkalnej. Przyjęto, uzasadniając to analogią względem ewolucji przestrzeni mieszkalnej we wsiach innych regionów, że wzorce te są wypadkową dawnych tradycji i współczesnych oddziaływań kulturowych, przy czym te ostatnie ulegają nieraz silnym przekształceniom.

Keywords: vernacular architecture; indigenous architecture; folk architecture; country cottages; home interiors

Słowa kluczowe: architektura wernakularna; architektura rodzima; budownictwo ludowe; domy wiejskie; wnętrza domów wiejskich

WPROWADZENIE

W drugiej połowie XX wieku podjęto dyskusję nad celowością dotychczasowych prób opisu ludowej kultury budowlanej za pomocą uogólnień i uproszczeń poprzez ramy klasyfikacji, w tym między innymi za pomocą tak zwanych „typów regionalnych”, w których próbowano ująć dawne wiejskie chałupy. Wskazano na wady takiego systematyzowania. Nie umożliwiała ono ani pełnego, ani dokładnego opisu bogactwa rozwiązań materiałowych, konstrukcyjnych i morfologicznych właściwych ludowej kulturze kształtowania przestrzeni, a czasami zniekształcało obraz tej kultury.

Z drugiej zaś strony próby *syntetycznego* opisu ludowej kultury budowlanej za pomocą uproszczeń (klasyfikacji, typów, wzorców, kanonów i tak dalej) można traktować nie tyle jako finalne osiągnięcia poznawcze, lecz jako narzędzia metodologiczne pozwalające uwypuklić hipotezy badawcze w odniesieniu do doraźnie analizowanego problemu naukowego. Jest tak też w niniejszej pracy, gdzie:

- na prawach hipotezy rozpoznano domniemane dawne wzorce kształtowania wnętrz mieszkalnych na Sejneńszczyźnie,

- zweryfikowano przesłanki wskazujące na kontynuację funkcjonowania tychże wzorców we współcześnie użytkowanych domach wiejskich na przykładzie pięciu domów z gminy Sejny,
- na tej podstawie wysnuto ostateczne wnioski co do miejscowej kultury kształtowania wnętrz mieszkalnych, wzmiankując jednak o związanych z tym wątpliwościach.

1. KONTEKST HISTORYCZNO-BADAWCZY

1.1. Rozwój zainteresowania domem wiejskim z pozycji artystycznych

W latach 1837-1838 na łamach londyńskiego czasopisma „Architectural Magazine” zaczęto zamieszczać eseje z dziedziny krytyki artystycznej i architektonicznej, podpisane przez niejakiego Kata Physina, za którym to przydomkiem ukrywał się młody John Ruskin, później jeden z najślawniejszych krytyków architektury i sztuki.

W jednym z takich esejów Ruskin napisał: *„Jakże dobrze wryła mi się w pamięć ta chwila ekscytacji i uniesienia, gdy po raz pierwszy w mym niedługim wszak jeszcze życiu – znalazłszy się w cichym zacienionym wąwozie zanurzonym wśród wysokich sosen (...) – jak mówię, po raz pierwszy w życiu dostrzegłem w owym wąskim wąwozie Jury front szwajcarskiego domku, pozornie nie rzucający się w oczy, lecz jakże piękny. Uważam go zresztą za przykład najcudowniejszej architektury, jaką kiedykolwiek mogłem kontemplować, i to mimo, iż stanowiło ją zaledwie kilka omszonych jodłowych pni byle jak połączonych gwoździemi, nakrytych dachem ozdobionym jednym lub dwoma kamieniami. Siła tej kompozycji tkwiła w (...) jej dopasowaniu i skromności”* [Ruskin J. 1873, s. 30-31].

Te kilka zdań, oceniających chłopską chałupę u podnóża Alp na równi lub wyżej od arcydzieł profesjonalnej sztuki architektonicznej, zwiastowało przełom w paradygmacie estetycznym epoki. Jakże bowiem dopuścić myśl, iż samorodna estetyka niewykształconej rodziny rolników, pasterzy lub drwali, widoczna w zewnętrznym kształcie jej domu oraz w jego wnętrzu, może przewyższać arcydzieła architektoniczne będące syntezą kulturowego dorobku cywilizacji?

W ciągu kolejnego półwiecza romantyczne zainteresowanie wiejskimi domkami Alp przerodziło się w globalną wielowątkową modę artystyczną, owocując początkowo „stylem szwajcarskim”, popularnym zwłaszcza na terenach uzdrowiskowych, natomiast

później także pokrewnymi mu „stylami” (faktycznie raczej modami ograniczonymi do budownictwa dacz i zakładów uzdrowiskowych). I tak na terenach podalpejskich wyodrębniły się jeszcze „styl tyrolski” i „styl bawarski” (nazwy *Schweizer Stil*, *Tiroler Stil*, *Apenländischen Stil* stosowano też często zamiennie); w Rosji narodził się „styl neorosyjski” (jedną z jego odmian nazwano „stylem ropetowskim”), w Skandynawii – „styl smoczy”, zaś w Stanach Zjednoczonych – „gotyk stolarski” („carpenter gothic”). Także w Polsce zaistniało kilka mniej lub bardziej efemerycznych postaw stylowych aspirujących do rangi stylu narodowego – „styl zakopiański” w wydaniu witkiewiczowskim, „sposób zakopański” w wydaniu Edgara Kovátsa, „styl nadwi-drzański” w wydaniu Michała Elwiro Andriollego, „styl huculski”, „styl kołomyjski”, „styl mazursko-kujawski” i tak dalej, nie mówiąc już o licznych próbach opracowania reguły stylu narodowego i ich opisu w formie esejistyczno-literackiej (zobacz na przykład: Z. Czartoryski 1896, Z. Balicki, 1908).

Co ciekawe, twórcami i propagatorami wielu, jeśli nie większości takich „stylów”, byli artyści-malarze: Witkiewicz był malarzem, podobnie jak Andriolli; Kováts – zarówno malarzem, jak i zdolnym architektem, lecz z zamiłowaniem bardziej tym pierwszym, podobnie jak Hartmann i Ropet, twórcy stylu neorosyjskiego.

Wyodrębnienie się owych „stylów” wymagało oczywiście w przypadku każdego z nich sformułowania zestawu reguł, czyli swego rodzaju kanonu, łączącego rzeczywiste lub domniemane zasady kształtowania ludowego budownictwa z (rzekomo) pochodzącym od niego „stylem”. Na przykład wille w „stylu zakopiańskim” powinny były – wedle zaleceń Witkiewicza, wkrótce popartych też przez przychylnych mu twórców – mieć zrębową konstrukcję ścian wyniesionych na wysokiej kamiennej podmurówce, charakterystyczne kształty dachów z przydaszkami („wyglądami”) i pazdurami oraz werandkę z „przyłapem”, wewnątrz zaś system podciągów: masywny sosręb i wsparte na nim małe „sosrębiki”, i tak dalej.

Z pozycji artystycznych chałupa chłopska była więc po trosze nośnikiem nowych inspiracji artystycznych, a po trosze magazynem duchowych wartości, czasami utożsamianych z kategorią wartości narodowych. Oparte na inspiracji tą chałupą domy projektowane przez artystów (choć niekoniecznie przez doświadczonych architektów) były więc raczej dziełami sztuki czy wręcz eksperymentami artystycznymi, często też manifestami postaw światopoglądowych (w tym patrio-

¹ W 1896 roku pisano nawet, iż *„...w budownictwie naszym mało rzeczy jest tak pięknych, jak na przykład powała zakopańska z okazałym sosrębem i delikatnie rżniętymi sosrębikami”* (S. Ramułt 1896, s. 181-182).

tycznych), ale nie zawsze wyrażały wiedzę o rzeczywistej kulturze architektoniczno-budowlanej gminu, z którego rzekomo czerpano wzorce estetyczne. Jednakże ich zaletą oraz osiągnięciem ich twórców były próby zdefiniowania systemów (zestawów) reguł kompozycyjnych opisujących daną kategorię regionalną ludowego budownictwa i architektury, czasami także w ramach proponowanego kanonu reguł kompozycyjnych architektury narodowej (szwajcarskiej, tyrolskiej, rosyjskiej, norweskiej, fińskiej, polskiej itd.).

1.2. Rozwój zainteresowania domem wiejskim z pozycji etnokułturowych

W tym samym czasie, lecz z innych pozycji, podobne poszukiwania narodowych lub regionalnych kanonów cech właściwych ludowemu budownictwu podjęli też uczeni niereprezentujący profesji artystycznych, mianowicie historycy, krajoznawcy i etnografowie. W Anglii już w pierwszej połowie XIX wieku próby ujęcia cech wernakularnej architektury angielskiej w spójny systemat podjął botanik (*sic!*) John Claudius Loudon; w Niemczech takie poszukiwania znakomicie rozwinęli w latach osiemdziesiątych XIX wieku August Meitzen (1882) i Rudolf Henning (1882), u nas zaś – jak później pisał Ludwik Puszet – już „...w roku 1857 wydał książkę Antoni Podgórski małą broszurkę pt. *'Dwa szczególne znamiona budownictwa w Rzeszowskiem'. Rozróżnił w swej okolicy dwa typy: jeden z nich nazwał 'wzorem namiotowym szkoły przeworskiej' i wywodził od namiotu, (...) drugi 'wzór szkoły raniżowskiej' oznaczał budowę na węgiel'* [L. Puszet 1903, s. 208].

Był to więc początek naukowych badań europejskiego, w szczególności zaś również naszego, ludowego budownictwa, a przy tym początek prób jego usystematyzowania i wpisania w ramy kanonu. Cytowany tu Ludwik Puszet, próbując sprowadzić całość kształt naszej narodowej wiejskiej kultury budowlanej do czytelnego systemu, w 1903 roku wyodrębnił „*dwa zasadnicze typy [polskiej chatupy]: (1) typ jednoizbowy stanowią: (a) grupa kujawsko-pomorska (...) [oraz] (b) grupa śląsko-spiska (...), [oraz] (2) typ symetryczno-dwuizbowy*” [S. Ramułt 1896, s. 181]. Jednak w miarę akumulowania wiedzy o ludowym budownictwie coraz bardziej zdawano sobie sprawę, że – jak pisał Stanisław Ramułt, krytykując jedną z takich prób uniformizacji stylu narodowego w architekturze – „...inna jest [chatupa] polska, inna litewska ze swym towarzyszem *świronkiem*, inna ruska, inna wreszcie kaszubska. Ba, nawet na obszarze ściśle polskim chatupa zakopańska różni się od sąsiedniej chatupy z okolicy *Ślemienia* i *Żywca*, ta znowu od chaty *'Puszczaków'* sandomierskich, od domu mazurskiego w *Prusiech wschodnich* i tak dalej. A jakże znowu różna jest *'checz'* południowokaszubska

od 'koty' rybackiej nad jeziorem Łabskim lub nad Bałtykiem!' [tamże].

Pokusa posługiwania się uogólnieniami w badaniach ludowego budownictwa doprowadziła wszakże z czasem również do wyodrębnienia przez ludoznawców tak zwanych regionalnych typów chatup. Powstały więc pojęcia takie, jak „chatupa łowicka”, „chatupa kaszubska”, „chatupa podhalańska”, „chatupa mazurska”, „chatupa bojkowska”, „chatupa łemkowska” i tak dalej. Późniejsze badania skomplikowały ten początkowo dość jeszcze jasny systemat, dopełniając klasyfikacje regionalne subregionalnymi (na przykład w 1961 roku wyodrębniono „bielsko-hajnowski” typ chatupy-zagrody na Podlasiu obok znanych w mniej więcej tym samym regionie typów chatup „trojaka” i „dwójki”). Rozwinęły się ponadto klasyfikacje morfologiczne (*vide* typy: „chatupa z wyżką”, „dom podcieniowy”, „dom w zagrodzie okólnej”), konstrukcyjne (*vide*: „dom przysłupowy”, „dom szachulcowy”, „kleć zrębowa”), oparte na rozplanowaniach („chatupa wąskofrontowa”, „chatupa szerokofrontowa symetryczna”, „chatupa szerokofrontowa asymetryczna”) lub nawiązujące do szerszych zjawisk kulturowych („budownictwo ołęderskie”). Dodajmy do tego liczne próby określenia zasięgów występowania pojedynczych cech konstrukcyjnych i wyróżników morfologicznych wiejskiego budownictwa (form dachu, konstrukcji ścian, rodzajów pieców itp.), które to próby podejmowano wprawdzie od dość dawna, lecz najintensywniej od lat sześćdziesiątych XX wieku dzięki danym pozyskanym wówczas podczas szeroko zakrojonych prac na potrzeby Polskiego Atlasu Etnograficznego.

W rezultacie powstały nie tylko setki pojęć opisujących dawny dom wiejski na terenach polskich, lecz także dziesiątki (może setki) podejść to tego zagadnienia, z wynikającą stąd redundancją badań. Przy czym tę redundancję wzmacniały dyskusje nad regionalizacją budownictwa ludowego.

Oto przykład: domy podcieniowe między Gdańskiem a Elblągiem badali w różnych okresach uczeni niemieccy i polscy, opisując je w pracach poświęconych: (1) budownictwu Prus Królewskich; (2) budownictwu narodu niemieckiego; (3) osadnictwu i budownictwu 'ołęderskemu'; (4) budownictwu polskiemu; (5) budownictwu Pomorza; (6) budownictwu na Żuławach; (7) budownictwu na Powiślu, a nawet (8) budownictwu na Warmii (łącząc je z budownictwem Mazur) oraz (9) budownictwu na Kaszubach itd.

1.3. Rozwój zainteresowania architektów domem wiejskim (z pozycji nauk technicznych)

Jeszcze inne podejście do tradycyjnego wiejskiego budownictwa prezentowali architekci. A właści-

wie od dawna było to całe spektrum oryginalnych postaw względem chłopskich chałup czy też względem szeroko rozumianego budownictwa ludowego. Z jednej bowiem strony niektórzy architekci z rezerwą odnosili się do bezkrytycznych zachwytów nad estetyką ludowych chałup oraz opartych na nich wizji artystycznych, prezentowanych przez artystów-malarzy i innych przedstawicieli niearchitektonicznych dyscyplin twórczych (ten dystans przeważa zresztą do dziś). Z drugiej zaś strony nie brakowało też – również u nas – architektów dość swobodnie czerpiących z ludowych motywów zdobniczych: przetwarzali je, stylizowali w swych dziełach (czynił tak na przykład profesor Politechniki Lwowskiej, architekt Edgar Kováts, w swych propozycjach „stylu zakopańskiego” jako alternatywy dla witkiewiczowskiej zakopiańszczyzny) – lub wręcz na bazie swej fascynacji ludowym budownictwem i zdobnictwem tworzyli oryginalne koncepcje ideologiczne, czego przykładem były publikacje Jana Zubrzyckiego herbu Sas, równie mitotwórcze (jeśli nie bardziej) jak prace Witkiewicza.

Architekci przyczynili się do popularyzacji wiejskiego budownictwa ludowego w wielu krajach – chyba najwcześniej w krajach germańskich i anglosaskich. Około szóstej lub siódmej dekady XIX wieku oparty na ludowych odniesieniach „styl rodzimy” (*Domestic Revival*), stworzony przez architektów, zdobył popularność w Wielkiej Brytanii, gdzie – choć rozwinął się na bazie tamtejszego dziedzictwa rodzimej wiejskiej architektury – jego popularyzacji sprzyjał doskonały fundament ideologiczny, wykreowany wcześniej przez Johna Ruskina i Williama Morrisa. Styl ten był reprezentowany przez dzieła takie, jak Red House (proj. arch. Philip Webb, 1859-1860) i Cragside (proj. arch. Richard Norman Shaw, ok. 1870-1885).

U nas natomiast zamiast konsensusu światopoglądowego w środowisku architektów przeważały w tej materii (to jest w kwestii rozwijania architektury wywiedzionej z tradycyjnego wiejskiego budownictwa) postawy wzajemnie sprzeczne. Tylko nieliczni spośród polskich architektów przejawiali długofalowe zainteresowanie poznaniem ludowych tradycji budowlano-architektonicznych w celu zastosowania ich w architek-

turze przyszłości. Toteż wyrażona w 1925 roku na łamach czasopisma „Blok” opinia² przypisująca polskiemu środowisku architektonicznemu zamilowania folkloryzujące szybko przestała być aktualna, będąc zresztą znacznie przesadzona.

Jednak w XX wieku niektórzy architekci, między innymi tacy jak Oskar Sosnowski, później Gerard Ciołek, a jeszcze później Franciszek Piaścik, Ignacy Felicjan Tłoczek czy Czesław Witold Krasowski, przyłączyli się do prowadzonych już przez ludoznawców-etnografów systematycznych badań chałup wiejskich, próbując usystematyzować wiedzę o chłopskim budownictwie między innymi na podstawie materiałów inwentaryzacyjnych, z których znaczną część zgromadzono na polskich politechnikach dzięki inwentaryzacyjnym praktykom studenckim. Opracowania stworzone przez architektów różniły się niekiedy dość znacznie pod względem metodologicznym od opracowań etnografów. Po pierwsze, niektórzy architekci próbowali wyciągać wnioski na podstawie oceny proporcji bryły czy rzutu domu i podejmowali próby interpretacji ewolucji wiejskich domostw jako wyniku dążenia do czytelnych proporcji matematycznych³. Po wtóre, architekci skłonni byli przypisywać znacznie większą rolę różnicom w rozplanowaniach chałup, toteż domniemany historyczny „rozwój planu chałupy wiejskiej” był przedmiotem szczególnej uwagi tego środowiska naukowego⁴; zwykle interpretowano różnice w stopniu skomplikowania rzutu jako wyraz rozwoju ewolucyjnego, polegającego na zwiększaniu się liczby *traktów* (wyróżniano domy jedno-, półtora- i dwutraktowe) i pomieszczeń. Po trzecie, szerzej uwzględniali zagadnienia techniki budowlanej, czego przejawem były na przykład zachwyty Ignacego Felicjana Tłoczka nad stosowanymi w chałupach podlaskich urządzeniami piecowo-kominowymi, które uważał on – po części zresztą słusznie – za „*osobliwości niespotykane gdzie indziej w świecie, (...) posiadające niezrównane zalety użytkowe i ekonomiczne*” [I. Tłoczek 1980, s. 85]. Tak czy owak, architekci dostrzegali niektóre pomijane przez etnografów *zależności*, zwłaszcza w sferze materiałowo-konstrukcyjno-technologicznej.

² Pisano tam: „Charakterystyczną cechą większości polskich architektów jest pogoń za folklorem. Przyjmują w celach zdobniczych formy konstrukcyjne dawnego ludowego i szlacheckiego budownictwa bez względu na różnice materiału (...). Dodać należy, że polskość tych wzorów jest mocno wątpliwa” [Czy sztuka Dekoracyjna? „Blok” nr 10, rok II/kwiecień, s. 2].

³ Na przykład Gerard Ciołek w jednym z artykułów poświęconych pomorskim chałupom podsumował: „Załączone wykresy (...) ilustrują zależności między elementami budynku (...). Powyższe rozważania pozwalają mi wnioskować o istnieniu zasad kompozycji, które drogą tradycji przekazywane był z pokolenia w pokolenie w rodach mistrzów ciesielskich i budowniczych. Sięgają one niewątpliwie średniowiecza, kiedy to stosowanie geometrycznych zasad kompozycji, opartych na figurach idealnych (...), było w użyciu” [G. Ciołek, 1939, s. 175].

⁴ Zob. na przykład: [G. Ciołek, 1947]. Analizy rozplanowań pojawiały się też w pracach Ignacego Tłoczka. Wśród uczonych niebędących architektami, wnioski oparte na analizie rozplanowań chałup i domów stosował między innymi Jerzy Czajkowski.

1.4. Synteza metodyki badań dawnych domów wiejskich

Dotychczasowy dorobek naukowy w zakresie wiedzy o dawnych chałupach wiejskich, wytworzony przez przedstawicieli różnych dyscyplin w ramach nauk technicznych, społecznych i artystycznych, zaowocował dobrze rozwiniętym aparatem metodologicznym, który po dziś dzień jest wykorzystywany do opisu tradycyjnej kultury budowlanej, w tym do badań i do opisu tradycyjnych wiejskich domów. Do takich badań i opisów stosowane bywają (zwykle wybiórczo) następujące parametry:

- lokalizacja:
 - ◊ w kontekście rozplanowania całej wsi (z różnieniem morfologiczno-genetycznych typów wsi),
 - ◊ względem zabudowy sąsiednich siedlisk (usytuowanie luźne, zwarte),
 - ◊ względem zabudowy innych budynków na siedlisku (typy rozplanowania siedliska),
 - ◊ względem ulicy (usytuowanie kalenicowe, szczytowe);
- rozplanowanie:
 - ◊ obrys (prostokątny, prostokątny z gankiem, w kształcie litery L),
 - ◊ liczba traktów (chałupa jedno-, półtora-, dwutraktowa, dwutrakt z obejściem itp.),
 - ◊ usytuowanie drzwi wejściowych (chałupa szerokofrontowa vs. wąskofrontowa) i liczba drzwi (dom z sienią przechodnią lub nieprzechodnią),
 - ◊ symetria (chałupa symetryczna vs. asymetryczna),
 - ◊ lokalizacja urządzeń piecowo-kominowych (dom z wokolopieczną amfiladą pomieszczeń, dom z piecem usytuowanym peryferyjnie, dom z szerokim kominem itp.),
 - ◊ liczba pomieszczeń mieszkalnych (*kłec*, *dwójka*, *trojak*) lub mieszkań (*dwojak*, *czworak*);
- ogólna forma architektoniczna (tektonika):
 - ◊ kształt dachu (dach czterospadowy, dwuspadowy, naczółkowy, przyczółkowy),
 - ◊ kąt nachylenia dachu,
 - ◊ kształt bryły przyziemia (dom z wnęką, dom z podcieniem, dom z gankiem na osi),
 - ◊ relacje wielkości dachu do wysokości przyziemia (przysadzistość),
 - ◊ wysięg okapu,
 - ◊ dodatkowe addycje (wyżka, przyzba, drewniana, *prystienok* itp.);
- konstrukcje:
 - ◊ sposoby posadowienia i konstrukcja fundamentów,
 - ◊ konstrukcja ścian (sumikowo-łatkowa, zrębowa, szkieletowa, ziemio- lub glinobita itp.),
 - ◊ konstrukcja belkowania (np. z sosrębem lub bez niego),
 - ◊ konstrukcja dachu (dach slegowy, dach sochowy, dach krokwiowy i jego pochodne),
 - ◊ szczegóły konstrukcyjne (rodzaje zawęgłowań, zamków ciesielskich, sposoby oparcia belkowania);
- materiały:
 - ◊ rodzaje budulców drewnianych (np. w przypadku ścian: okrągłaki, dyle, płazy itd.),
 - ◊ rodzaje budulców ceramicznych lub ziemnych,
 - ◊ rodzaje łączenia budulców,
 - ◊ materiały i techniki poszycia dachu;
- funkcje:
 - ◊ relacje względem pomieszczeń inwentarskich (mieszczących się całkowicie w domostwie, mieszczących się w nim częściowo lub osobnych),
 - ◊ wyodrębnienie pomieszczeń odświętnych (izba biała) lub sypialnych (alkierz),
 - ◊ stosunek powierzchni mieszkalnej do składowej (komora), inwentarskiej lub wielofunkcyjnej (sien);
- zdobnictwo:
 - ◊ zdobnictwo wewnętrzne trwałe (sosrębu, ścian, nadproży),
 - ◊ zdobnictwo wewnętrzne aranżacyjne (aranżacja strefy *pokucia*, strefy okna, strefy stołu, strefy sypialnej itp.),
 - ◊ zdobnictwo zewnętrzne trwałe (znaki ciesielskie na belkach i nadprożach, ozdobne drzwi),
 - ◊ zewnętrzna „galanteria budowlana”⁵ (stolarskie zdobienia naroży, okien i szczytów chałup, ozdobne wiatrownice, listwy gzymsowe, pazdury, śparogi, ozdobne odeskowanie zrębu),
 - ◊ kolorystyka zewnętrzna i wewnętrzna,
 - ◊ doraźne zdobnictwo okazjonalne (w tym świąteczne) wewnętrzne i zewnętrzne.

Kilkadziesiąt podanych tu parametrów nie wyczerpuje zresztą wszystkich możliwości opisu domu wiejskiego. Zresztą, Siłą rzeczy pełny opis domostw jakiegokolwiek regionu za pomocą wszystkich tych parametrów, choć teoretycznie możliwy, byłby zbyteczny.

⁵ Określenie wprowadzone w okresie międzywojennym przez Witolda Dynowskiego.

Zwykle dobiera się parametry najbardziej odpowiednie do celu badań, do celu przekazu i stosownie do zwyczajów w danej dyscyplinie. Na przykład, jak już wspomniano, w opracowaniach etnograficznych często pojawia się pojęcie *szerokofrontowości* lub *wąskofrontowości* jako historycznie umotywowane i służące do osadzenia wiedzy o danym budynku w szerszym kontekście historiozoficznym, lecz pomijane w opracowaniach pisanych przez architektów. W opracowaniach pisanych przez architektów zwykle pomijano informacje o zdobnictwie wnętrza, zaś w opracowaniach konserwatorskich podkreślano niuanse materiałowe itd.

1.5. Kryteria analizy wiejskich domów przyjęte w niniejszej pracy

Do analizy i opisu wnętrza pięciu badanych domów zlokalizowanych w gminach Puńsk (wieś Skarkiszki), Sejny (wsie Bubele i Rejsztokiemie) oraz Krasnopol (wieś gminna Krasnopol) przyjęto następujące parametry:

- typ rozplanowania (odniesiony do typów opisanych w literaturze przedmiotu), ze szczególnym uwzględnieniem roli (i lokalizacji) urządzeń ogniowych oraz pomieszczeń sanitarnych,
- rozkład funkcji (także w odniesieniu do lokalizacji urządzeń ogniowych),
- estetyka wnętrza (w tym umeblowanie i zdobnictwo aranżacyjne, z próbą rozpoznania miejsc o kluczowym znaczeniu dla estetyki wnętrza).

Analizę pięciu przypadków poprzedzono szerszym opisem tradycji budowlanych na Sejneńszczyźnie, z uwzględnieniem także kontekstu krajobrazowo-osadniczego oraz konstrukcji i materiałów używanych dawniej i obecnie do wznoszenia domów wiejskich w tym regionie.

2. STAN WIEDZY

2.1. Struktury osadnicze regionu

Wydaje się, że w ciągu trzech stuleci między połową XVI a połową XIX wieku ludowe budownictwo zagrodowe regionu suwalsko-augustowskiego (włącznie z Sejneńszczyzną) wykazywało istotne podobieństwo do zabudowy innych wsi powstałych w wyniku *pomiary włóczęj*, to jest planowej odgórnej akcji komasacyjno-parcelacyjnej, zainicjowanej około 1527 roku i stopniowo przeprowadzonej w dobrach królewskich, jako że akcja ta objęła, oprócz Wileńszczyzny, Grodzieńszczyzny i wschodniej Białostocczyzny, również (częściowo) Suwalszczyznę i Sejneńszczyznę. Podczas ówczesnej reparcelacji każdy osadnik otrzymywał, oprócz nowo rozmierzonych pól, *rezę* siedzibną – zwykle o wielkości około 1/3 włóki, szerokości 35-40 metrów. Nawsie z *re-*

zami siedzibnymi po wzniesieniu (przeniesieniu z wcześniejszych lokalizacji) wszystkich zabudowań tworzyło regularną wieś typu ulicowego, współcześnie klasyfikowaną (z uwzględnieniem zwielokrotnionego zagęszczenia jej pierwotnej zabudowy) jako *szeregówka*. Zarówno piśmiennictwo, jak też rozplanowania wsi szeregowek zachowanych na pobliskim Podlasiu wskazują na trzy możliwe sposoby rozplanowania siedlisk – zwykle bardzo wydłużonych ze względów przeciwpożarowych – na *rezach*: (1) chałupy stawiano po jednej, a pozostałe zabudowania po przeciwnej stronie ulicy; (2) jak wyżej, lecz kolejne zagrody stawiano z przestawioną („na krzyż”) kolejnością zabudowań; (3) po każdej stronie ulicy występowała pełna zabudowa siedlisk z kompletem zabudowań, choć regułą było oddzielenie chałup od zabudowań gospodarskich, zwłaszcza spichrzów i stodoł – te ostatnie stawiano przy drodze zagumiennej. Chałupy stawiano zwykle szczytem do ulicy.

Ukształtowany w wyniku pomiarów włóczęj krajobraz osadniczy regionu suwalsko-augustowskiego istotnie zmieniło dopiero dziewiętnastowieczne oczyszczanie chłopów połączone z odgórnie planowanymi akcjami komasacyjnymi, w wyniku których w miejsce zbyt zagęszczonej (wskutek wcześniejszych działów rodzinnych) tkanki wsi *szeregowych* powstały wsie typu *rzędówki* o znacznie luźniejszej strukturze. Ponadto w tych wsiach siedliska były krótsze, ale obszerniejsze od znacznie zagęszczonych siedlisk w dziewiętnastowiecznych wsiach-*szeregówkach*; domy sytuowano wzdłuż (kalenicowo), a nie poprzecznie do drogi, zanikło też wyjątkowo duże, charakterystyczne dla wsi-*szeregowek* oddalenie stodoł od pozostałej zabudowy siedliskowej.

Kolejne akcje komasacyjne (lub raczej kolejne etapy wielkiej fali komasacyjno-reparcelacyjnej rozciągającej między połową XIX a połową XX wieku) wytworzyły zabudowę blokowo-kolonijną, do dziś dominującą w krajobrazie regionu suwalsko-augustowskiego, włącznie z Sejneńszczyzną. Warto zaznaczyć, że podział „na kolonie” objął nie tylko wsie, które ominęła wcześniejsza komasacja *szeregowek*, albowiem w XX wieku zdarzało się także, że z konieczności komasowano i reparcelowano wsie objęte już wcześniejszą dziewiętnastowieczną komasacją, gdyż w międzyczasie znów doszło w nich do zagęszczenia siedlisk i wytworzenia się szachownicy pól. Fakt ten jest o tyle istotny, że każda akcja komasacyjna wiązała się z translokacją części lub wszystkich siedlisk, zatem powszechność akcji komasacyjnych (oraz niekiedy ich powtarzalność w tej samej wsi) były prawdopodobnie czynnikami destrukcyjnymi dla ciągłości miejscowej tradycji budowlanej. Ponadto tradycja ta ulegała dynamicznym przekształceniom także później, aż do czasów obecnych.

2.2. Chałupy Sejneńszczyzny

Na Sejneńszczyźnie występuje obecnie wiele typów (pod względem konstrukcji, rozplanowań, kształtów i zdobnictwa) domów wiejskich. Różnorodność tę można interpretować jako skutek działania wspomnianych wyżej czynników destabilizujących ciągłość rozwoju miejscowej tradycji budowlanej. Niektórzy etnografowie sugerują też wpływ przenikania różnych tradycji właściwych różnym grupom etnicznym oraz wpływ rozwarstwienia społeczno-gospodarczego (i ekonomicznego?) na różnorodność form i rozplanowań chałup Sejneńszczyzny [zob. M. Pokropek 1975].

W literaturze przedmiotu opisy wiejskich domów Sejneńszczyzny są nieliczne, albowiem nawet w pracach poświęconych *stricto* temu regionowi jako reprezentatywne podawano przykłady z całej Suwalszczyzny. Poniżej przytoczono stosowne ustępy (skrócone) z najbardziej reprezentatywnej pracy etnografa Mariana Pokropka *Ziemia Sejneńska pod względem etnograficznym* (1975), która zresztą jako jedyna zawiera opisy rozplanowań dawnych chałup Sejneńszczyzny:

„Do najprostszych typów należą budynki jednotraktowe asymetryczne, złożone tylko z dwóch pomieszczeń: sieni i izby lub kuchni z izbą (...), [takie jak] dom ze wsi Pokomosze, (...) [który] pierwotnie miał tylko jedno pomieszczenie, czyli izbę, do której dobudowano później sień. Izba stawiana jest na węgiel, natomiast sień na sumiki i łątki. Dach nad izbą krokwiowy, dwuspadowy, nad sienią trójspadowy, jak gdyby dostawiony (...). Bardziej rozwinięty układ wewnętrzny mają domy jednotraktowe symetryczne. W zasadzie składają się one z trzech pomieszczeń zajmujących całą szerokość budynku. W środku usytuowana jest sień, po obu jej stronach izba i komora” [M. Pokropek 1975, s. 149].

„We wsi Oszkinie koło Puńska natrafiono na dom z przełomu XVIII/XIX wieku, złożony z izby, sieni i komory o wyjątkowo ciekawej konstrukcji. Izba i komora, usytuowane naprzeciw siebie, stawiane są jak gdyby oddzielnie z bierwion łączonych na prosty obłap. (...) Ścianki sieni [usytuowanej między izbą a komorą] mają konstrukcję sumikowo-łątkową i są dostawione do zrębów izby i komory. Oba zrębowe pomieszczenia związane są wspólną belką, 'opasią', na której leżą belki pułapowe. Izba i komora mają drewniane pułapy (...), natomiast sień nie ma pułapu (...), [co] wskazuje, że taki typ domu mógłby być jakąś przejściową formą w procesie łączenia izby ze spichrzem i przemiany tego spichrza na komorę” [tamże, s. 149-150].

„Oddzielną grupę stanowią domy dwutraktowe symetryczne (...); w środku mają usytuowaną sień, natomiast po jej obu stronach trzy lub cztery pomieszczenia (...). Dawne domy miały sień na całej szerokości budynku, obecnie na tej samej szerokości znajdują się dwie sienie

lub nawet dwie sienie i spiżarka lub komora. O ile dom jest usytuowany frontem do ulicy, wówczas powstaje sień reprezentacyjna, z której wchodzi się do dwóch pokoi, i sień gospodarcza z wejściami do kuchni i jednej izby lub komory. Pomiędzy sieniami usytuowany jest komin lub (...) spiżarnia” [tamże, s. 151];

„[Typ domu charakterystycznego dla wsi zamieszkałych przez Litwinów] podzielony jest na trzy części. W części środkowej znajduje się sień, a za nią na tej samej szerokości kuchnia. Po jednej stronie sieni i kuchni mieszczą się jedna duża izba, izba z alkierzem lub dwie mniejsze izdebki (...), po drugiej również dwie izby, izba i komora, a niekiedy także dwie komory. W tym typie domu niezmiennie jest środkowe usytuowanie sieni i kuchni” [tamże, s. 153].

„Najbardziej powszechnym typem są domy dwutraktowe asymetryczne (...) z centralnie usytuowanym systemem ogniowym, (...) [wśród których] istnieje co najmniej kilka różnych rozwiązań wnętrza” [tamże].

Wyżej zacytowane opisy uwzględniają stan wiedzy sprzed ponad półwiecza. Właściwie brak materiałów późniejszych oraz dopełniających wyżej nasykowaną charakterystykę kultury budowlanej Sejneńszczyzny, która w międzyczasie ulegała zmianom i nadal ewoluuje. Obecnie w regionie dominują domy o znacznie przekształconej estetyce wewnętrznej i zewnętrznej, a najczęściej też o zmienionych rozplanowaniach, bardziej dostosowanych do współczesnych potrzeb (co widać na przykład w kwestii ich wyposażenia w pomieszczenia sanitarne), jak też odzwierciedlających nie zawsze racjonalne mody estetyczne. W każdym razie wpływ półwiecza uzasadnia potrzebę ponownego przyjrzenia się aktualnym rozplanowaniom i aranżacjom estetycznym wnętrz wiejskich domów Sejneńszczyzny.

3. PODSTAWOWY MATERIAŁ BADAWCZY – – DOMY W KIELCZANACH (IKONOGRAFIA)

W listopadzie i grudniu 2016 roku zinwentaryzowano pięć domów w kilku wsiach na Sejneńszczyźnie. Odstąpiono od wykonania inwentaryzacji technicznej ze szczegółowymi wymiarami, zbędnej dla wnioskania o ogólnych kierunkach przemian miejscowej kultury budowlanej oraz o współczesnej ludowej estetyce wnętrz. Zamierzono natomiast wykonać rysunki odzwierciedlające pełne wyposażenie wnętrz według stanu w chwili badań terenowych. Ostatecznie wykonano 20 rysunków (pięć rzutów i 15 przekrojów) na prawach ręcznych szkiców inwentaryzacyjnych, to jest celowo z pominięciem poprawności konstrukcyjnej, niemożliwej do osiągnięcia bez ingerencji w konstrukcję. Ponadto jeden z rzutów i jeden z przekrojów

przetransponowano do postaci dokładnego rysunku wykonanego z użyciem technik komputerowych.

3.1. Dom we wsi Bubele w gminie Sejny

Dom o konstrukcji zrębowej powstał w 1966 roku. Stawiał go ojciec obecnego właściciela. Początkowo dom miał służyć dwóm rodzinom (miał dwie oddzielne kuchnie z piecami kuchennymi); później dostosowano go do potrzeb jednej z rodzin (ryc. 1). Dom ma częściowe podpiwniczenie (dwie małe jamy piwniczne służące jako schowki na warzywa). Budynek jest jednokondygnacyjny; dach pokryto wiórem osikowym, a później pokrycie zmieniono na eternit.

dowanymi systemami piecowo-kominowymi, stosowanymi dawniej w całej północno-wschodniej Polsce.

Estetykę wnętrza tworzy konglomerat rozmaitych pomysłów kompozycyjnych i zdobniczych o różnorodnej proveniencji: funkcjonalnym i kubaturowym akcentem wnętrza kuchennego jest olbrzymi piec kaflowy, choć jak wspomniano, w tej części kraju piece wiejskich domów bywały znacznie bardziej rozbudowane. Przestrzeń nad piecem jest dopełniona firaną, która wraz z firanami okiennymi stanowi spójny zamysł tekstylnej aranżacji wnętrza. Obok tych archaizujących elementów są też najnowocześniejsze: szerokoekranowy telewizor, nowoczesne lodówki, kuchenka gazowa itp.



Ryc. 1. Rzut domu w Bubelach – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 1. Draft plan of the house in Bubele; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień

Cechą reliktową rozplanowania (być może wynikającą z pierwotnej dwurodzinności) jest funkcjonalna dwudzielność wnętrza związana z istnieniem poprzecznego traktu, w którym znajdują się dwie sienie. Między nimi usytuowano łazienkę. Trakt ten dzieli dom na dwie równe połowy, początkowo mające służyć dwóm rodzinom, teraz zaś funkcjonujące jedna jako odświętna, a druga jako robocza (codzienna) część mieszkania. Urządzenia ogniowe (piec kuchenne-ogrzewczy) są mocno zredukowane w porównaniu z bardzo rozbudowanymi systemami piecowo-kominowymi, stosowanymi dawniej w całej północno-wschodniej Polsce.

Analiza estetyki wnętrza uwidocznionych na przekrojach (ryc. 2, 3 i 4) ujawnia jeszcze jedną ich cechę, wyraźnie widoczną i bardzo ciekawą z racji jej prawdopodobnie relikowego charakteru. Jest nią traktowanie górnych powierzchni wszelkich mebli jako przestrzeni schowkowych. Żaden mebel nie ma wolnej, niezagospodarowanej górnej powierzchni. Na szafach, szafkach, lodówkach, kredensach itd. stoją rozmaite pudełka i pudła, kwiaty (sztuczne) i serwety, lekarstwa, domowe dokumenty, torebki, lalki i tym po-



Ryc. 2. Przekrój poprzeczny (A-A) domu w Bubelach – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 2. Draft crosswise section (A-A) of the house in Bubele; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



Ryc. 3. Przekrój wzdłużny (B-B) domu w Bubelach – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 3. Draft longitudinal section (B-B) of the house in Bubele; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



Ryc. 4. Przekrój poprzeczny (C-C) domu w Bubelach – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 4. Draft crosswise section (C-C) of the house in Bubele; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień

dobne elementy. Nie jest to ani wynikiem braku innych miejsc schowkowych, ani oznaką bałaganu, bo niektóre górne przestrzenie na meblach są wypełnione różnymi gadżetami dość starannie, celowo, wręcz ze smakiem. Skąd więc ten zwyczaj, skąd obawa przed pustką pod sufitem?

Odpowiedź na to pytanie nasuwa się po analizie tradycyjnych wzorców kształtowania najstarszych wnętrz wiejskich chałup, w których podstawowymi

przestrzeniami schowkowymi (wręcz o symbolicznym znaczeniu) były – obok komory i strychu – część napiecka za kapą oraz górna część tramu (sosrębu, siestrzanu), zaś we wschodniej części naszego kraju, w domach zamieszkałych przez rodziny prawosławne, także przestrzeń za obrazami wiszącymi tuż pod powalą. Zatem w dawnej ludowej kulturze zamieszkiwania górne części pieca, tramu⁶ i obrazów – jedyne elementy sięgające niemal sufitu – jed-

⁶ Na Podlasiu obok tramu montowano też dwie inne deski podpałapowe służące jako schowki.

noznacznie kojarzono z funkcjami schowkowymi, za czym podążała ich odpowiednia symbolika: napiepek służył do przechowywania zapasów żywnościowych niemających wartości symbolicznej (wianków cebuli, suszonych grzybów itp.), natomiast za obrazy i za trzymano rzeczy cenne materialnie i semantycznie (pieniądze i inne precjoza, domowe dokumenty, święcone wianki itp.). Wydaje się więc, że zaobserwowane w badanym domu schowkowe wykorzystanie zwierciadeł szaf, kredensów, lodówek itp. jest kontynuacją wyżej opisanych dawnych tradycji.

3.2. Dom we wsi gminnej Krasnopol

Niepodpiwniczony niewielki dom wąskofrontowy asymetryczny powstał w 1950 roku. Obok niego znajdowały się powiązane z nim funkcjonalnie zabudowania zagrodowe: kamienny chlew i piwnica, chlewy gliniane, drewniana stodoła (dziś już niezachowane). Obecnie dom jest użytkowany tylko do celów mieszkalnych – jego wnętrze nie pełni już istotnych funkcji w odniesieniu do gospodarstwa rolnego.

Elementem centralnym, dominującym kompozycyjnie we wnętrzu domu, pozostaje piec, w praktyce jednak na co dzień używana bywa głównie niewielka kuchenka gazowa stojąca w pobliżu tego pieca (ryc.

5). Dualizm urządzeń ogniowych (piec kaflowy plus kuchenka gazowa) wydaje się cechą charakterystyczną większości domów wiejskich w badanym regionie. Zresztą tu częścią bryły pieca kaflowego, który stosunkowo niedawno przebudowano, stał się też nowo postawiony kominek (ryc. 7). Estetyka wnętrza jest w stosunku do wcześniej omawianego budynku bardziej jednorodna – dość konsekwentnie utrzymana w duchu wernakularyzującej stylistyki z przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku (ściany kuchni obite boazerią, meble z lat dziewięćdziesiątych XX wieku, poroża jako elementy ozdobne wieńczące nadproża nad drzwiami).

We wnętrzu mniejszą rolę odgrywają już elementy tekstylne (firany, zasłony, makaty), zmniejsza się też magazynowo-schowkowe znaczenie przestrzeni podsufitowej, bo mniej gadżetów znajduje się w górnych częściach mebli.

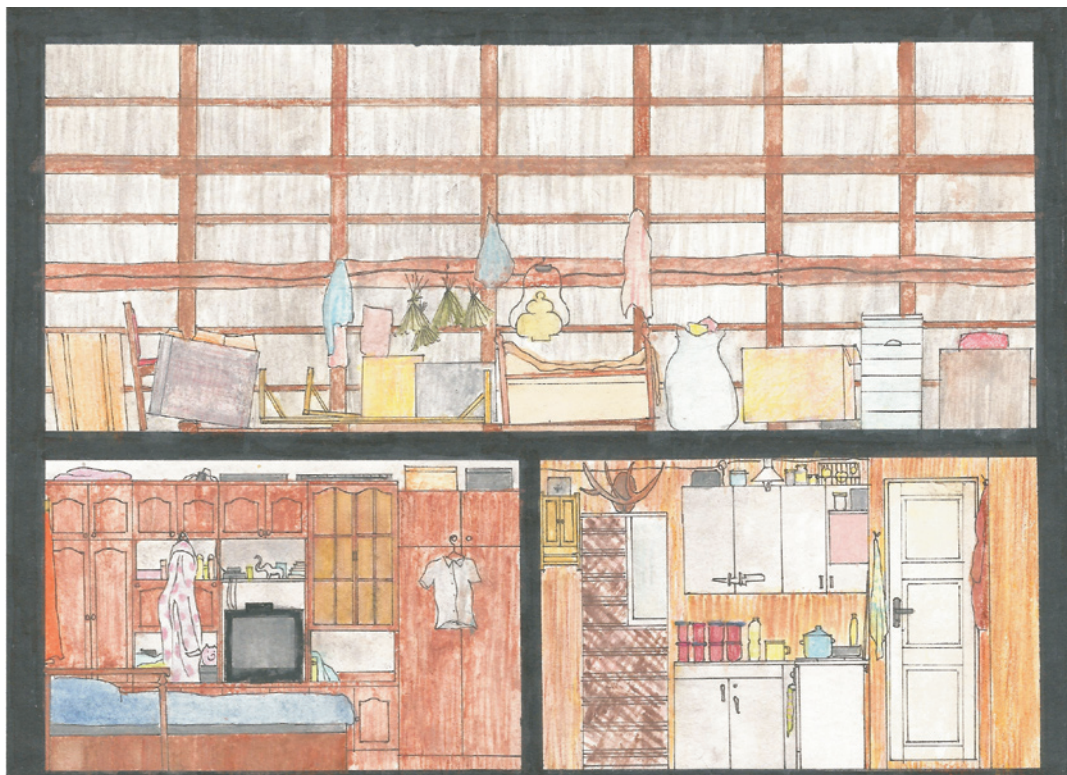
Dom w Krasnopolu jest jedynym, w którym udało się zinwentaryzować przestrzeń strychu, który – jak w większości dawnych domów wiejskich w regionie – bywa wykorzystywany jako pomocnicza przestrzeń magazynowa. Są tam przechowywane stare meble, nieużywane już sprzęty gospodarskie; niekiedy suszy się tam odzież, suszy i przechowuje ziola itp.



Ryc. 5. Rzut domu w Krasnopolu – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 5. Draft plan of the house in Krasnopol; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



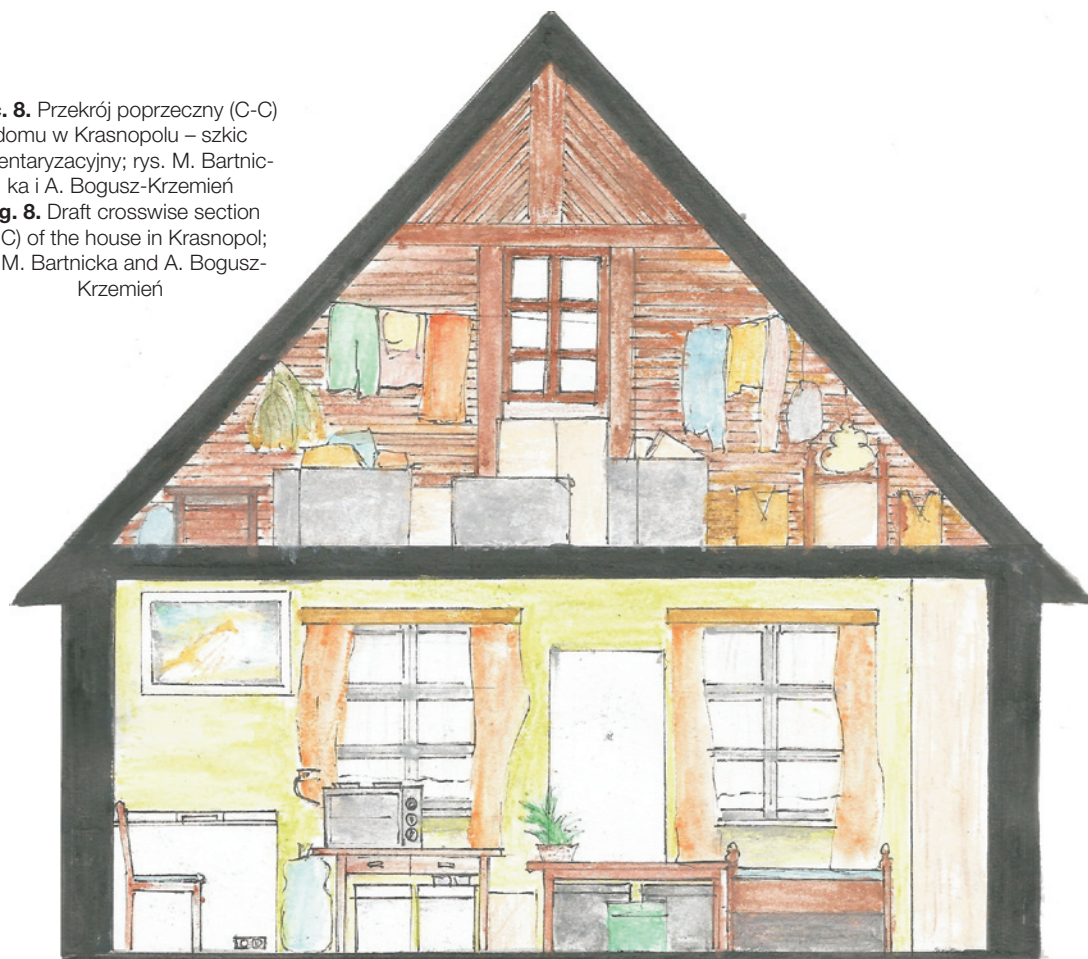
Ryc. 6. Przekrój poprzeczny (A-A) domu w Krasnopolu – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 6. Draft crosswise section (A-A) of the house in Krasnopol; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



Ryc. 7. Przekrój poprzeczny (B-B) domu w Krasnopolu – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 7. Draft crosswise section (B-B) of the house in Krasnopol; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień

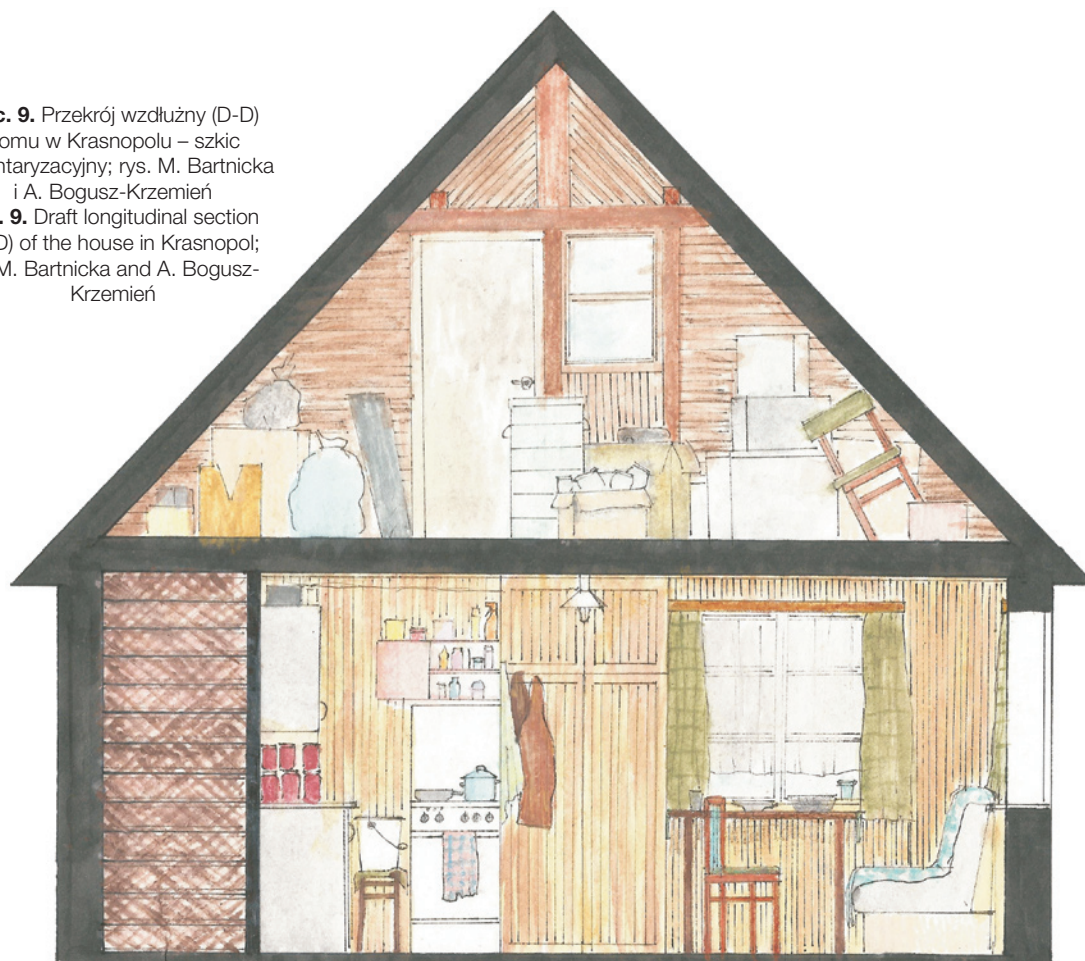
Ryc. 8. Przekrój poprzeczny (C-C) domu w Krasnopolu – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień

Fig. 8. Draft crosswise section (C-C) of the house in Krasnopol; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



Ryc. 9. Przekrój wzdłużny (D-D) domu w Krasnopolu – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień

Fig. 9. Draft longitudinal section (D-D) of the house in Krasnopol; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



3.3. Dom we wsi Rejsztokiemie w gminie Sejny

Dom szerokofrontowy asymetryczny wzniesiono tuż po drugiej wojnie światowej. Ma on ściany żrębowe uszczelnione mchem, z zewnątrz obite listwami („drankami”) i otynkowane. Wzniesiony został na planie wydłużonego prostokąta jako dwuizbowy; później od strony szczytu dobudowano poprzeczny trakt mieszczący obecnie sieni i łazienkę, zaś w obrębie jednej z izb dodatkowo wydzielono sypialny alkierz (ryc. 10). Dach dwuspadowy pokryty był pierwotnie zapewne strzechą, później eternitem, obecnie blachą.

Wtórny uzupełnieniem jest również przyścienny ciąg kuchenny ze zlewozmywakiem, baterią c.w.u. i kuchenką gazową (ryc. 11), znajdujący się obecnie w kuchni i używany niezależnie od dużego kaflowego pieca kuchennego. Obecność kuchenki gazowej w tym samym pomieszczeniu co kaflowy piec kuchenny jest potwierdzeniem rozpoznanej i sformułowanej wyżej zasady redundancji urządzeń piecowych we współcześnie użytkowanych tradycyjnych wiejskich domach tego regionu. Kuchenka użytkowana jest zwłaszcza latem, aby nie nagrzewać pieca kaflowego, aczkolwiek system szybrów w piecu kaflowym pozwala na jego opalenie w trybie „letnim”, to jest bez akumulowania ciepła.



Ryc. 10. Rzut domu we wsi Rejsztokiemie – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 10. Draft plan of the house in Rejsztokiemie; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



Ryc. 11. Przekrój poprzeczny (A-A) domu we wsi Rejsztokiemie – szkic inwentaryz.; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 11. Draft crosswise section (A-A) of the house in Rejsztokiemie; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



Ryc. 12. Przekrój podłużny (B-B) domu we wsi Rejsztokiemie – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 12. Draft longitudinal section (B-B) of the house in Rejsztokiemie; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



Ryc. 13. Przekrój poprzeczny (C-C) domu we wsi Rejsztokiemie – szkic inwentaryzacyjny; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 13. Draft crosswise section (C-C) of the house in Rejsztokiemie; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień

Wspomniany duży, masywny piec kuchenny (faktycznie zawierający także palenisko piekarskie) jest częścią większego systemu ogrzewczego, obejmującego również kaflowy piec ścianówkowy z ławą przypieczową, zresztą jeszcze masywniejszy od pieca kuchennego (ryc. 10 i 12). Piece te są połączone ze sobą i ze wspólnym kominem. Ten system pieców dzieli poprzecznie wnętrze domu, oddzielając część „codzienną” (położoną od strony sieni) od reprezentacyjnego pokoju gościnnego.

Co do umeblowania i aranżacji estetycznej wnętrza jest konglomeratem różnych mód. Na przykład obfitość kwiatów doniczkowych w strefie przyokiennej reprezentacyjnego pokoju gościnnego to pokłosie dawnej popularnej estetyki małomiasteczkowej okresu międzywojennego (podtrzymywanej po dziś dzień

w wielu mieszkaniach osób starszego pokolenia), sięgającej swymi korzeniami jeszcze wcześniej, do połowy wieku dziewiętnastego. Podobnie ma się rzecz z piecem kaflowym, z licznymi tu obrazami o tematyce sakralnej, z kształtowaniem strefy wokołookiennej (zdobionej firanami i zasłonami; ryc. 11 i 12), bo i one są relikdami.

Lecz z drugiej strony obfitość domowej elektroniki i sprzętu AGD (telewizor, odtwarzacz wideo, radiomagnetofon, ścienny zegar elektroniczny, lodówka, telefon, bateria c.w.u., czajnik elektryczny, kuchenka i inne; por. ryc. 13), nagromadzonych w stosunkowo niewielkim wnętrzu tego domu, jest niejako pomostem łączącym dawną kulturę kształtowania przestrzeni mieszkalnej z dziedzictwem technologiczno-estetycznym ostatnich trzech dekad.

Analizowany dom we wsi Rejsztokiemie jest przykładem, jak w bardzo małej przestrzeni próbowano (z dobrym chyba skutkiem) zmieścić gros funkcji, nie zaniedbując ani elementów funkcjonalnych, ani reprezentacyjnych z właściwą takim przestrzeniom wiejską estetyką. Dom wiejski w miarę postępu technologicznego staje się bowiem domem kompaktowym, można by rzec, „skompresowanym”, lecz zachowującym charakterystyczną dla wiejskich mieszkań różnorodność funkcji. Powyższe twierdzenie jest słuszne nie tylko w odniesieniu do badanego wnętrza, bo w mniejszym lub większym stopniu odnosi się też do pozostałych badanych domów.

3.4. Dom we wsi Skarkiszki w gminie Puńsk

We wsi Skarkiszki zinwentaryzowano dwa stare domy drewniane o ścianach wieńcowych. Pod względem rozplanowania oba wykazują podobieństwo do omówionego już domu we wsi Bubele (por. ryc. 1 oraz ryc. 14 i 17), są to bowiem domy szerokofrontowe symetryczne z poprzecznym traktem mieszczącym sieni i łazienkę, dzielącym dom na dwie połowy (w obu przypadkach trakt ten jest dość wąski, o szerokości nieprzekraczającej dwóch metrów).

Oba budynki są też niepodpiwniczone, co zapewne wynika z wysokiego poziomu wód gruntowych.

Pierwszy z badanych domów we wsi Skarkiszki (ryc. 14, 15, 16 i 20) przeniesiono ze wsi Giby odległej o 20 km i w obecnym miejscu wzniesiono w latach 1951-1952.

W ciągu ostatnich 65 lat jego rozplanowanie, umeblowanie i wyposażenie wnętrza podlegało wielu zmianom: w sieni wyodrębniono łazienkę, kilkakrotnie zmieniano funkcje pomieszczeń (w tym przenoszono kuchnię), z czasem zlikwidowano masywny, rozbudowany system pieców kaflowych (we wnętrzu dominował dawniej piec piekarsko-kuchenny z leżanką i ogrzewaczem ścianówkowym), zastępując go niewielkimi gazowo-elektrycznymi urządzeniami kuchennymi i ogrzewczymi (piecykiem c.o. ustawionym w łazience), usunięto przykominowy *okraśnik* do wędzenia itd. Wielokrotnie zmieniano umeblowanie, wzbogacano zestaw urządzeń AGD i domowej elektroniki użytkowej.

Wystrój wnętrza był więc stale uwspółcześniany i obecnie w zasadzie nie odbiega od wzorców miejskich.

Z drugiej zaś strony jest on wynikiem licznych prób optymalizowania struktury funkcjonalnej. Można więc uznać owo rozplanowanie oraz wystrój wnętrza za optimum osiągnięte poprzez wiele prób, za rezultat skumulowanego wieloletniego doświadczenia całej rodziny, za wytwór *wernakularny* w sensie jego zgodno-

Ryc. 14-16. Rzut oraz przekroje (podłużny A-A i poprzeczny B-B) pierwszego z dwóch zinwentaryzowanych domów w Skarkiszkach – szkice inwentaryzacyjne; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień

Fig. 14-16. Draft plan of the first house in Skarkiszki (of the two houses surveyed) and its sections (a longitudinal section A-A and a crosswise one B-B); by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



Ryc. 14



Ryc. 15



Ryc. 16

ści z długotrwałe akumulowaną „ludową” wiedzą o architekturze i przestrzeni.

W przeszłości kilkakrotnie zmieniano też pierwotną zewnętrzną estetykę budynku, w tym materiały pokrycia dachu, który pierwotnie kryty był dachówką cementową własnego wyrobu, później wiórem, zaś

obecnie – blachą. Jednak estetyka zewnętrzna ustępuje tu estetyce wnętrza.

3.5. Drugi z domów we wsi Skarkiszki

O drugim z domów (ryc. 17, 18 i 19) wiadomo, że został przeniesiony na obecne miejsce z innego siedliska i przebudowany w roku 1946. Później ponownie



Ryc. 17

Ryc. 17-19. Rzut oraz przekroje (podłużny A-A i poprzeczny B-B) drugiego z dwóch zinventaryzowanych domów w Skarkiszkach – szkice inwentaryzacyjne; rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień
Fig. 17-19. Draft plan of the second house in Skarkiszki (of the two houses surveyed) and its sections (a longitudinal section A-A and a crosswise one B-B); by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień



Ryc. 18



Ryc. 19

przebudowano wnętrze (zresztą obecny stan wnętrza jest prawdopodobnie wynikiem kilku większych przebudów i wielu pomniejszych zmian aranżacyjnych); między innymi wzniesiono z pustaków część wewnętrznych ścian działowych, wyodrębniono łazienkę, zmieniano funkcje pomieszczeń, usunięto pierwotny system piecowy, a postawiono kominek. Również łazienka została wtórnie wyodrębniona poprzez zmniejszenie sieni, w której umieszczono piec c.o. Większe pomieszczenie po lewej stronie sieni zostało podzielone za pomocą szaf regałowych. Podobnie jak we wcześniej opisanym domu również tu aktualna estetyka wnętrza nie odbiega od wzorców miejskich.

4. WYWIADY

Podczas badań terenowych przeprowadzono wywiady z mieszkańcami, członkami ich rodzin i sąsiadami. Uzyskano wiele fragmentarycznych informacji, których synteza dopełniła wiedzę o badanych domach. Najobszerniejszy był wywiad z rodziną (rozmówcy pragną zachować anonimowość) ze wsi Bubele. Poniżej zaprezentowano wybrane fragmenty wywiadu, zachowując oryginalny styl wypowiedzi.

(rozmówca A): *Babcia z dziadkiem mieszkali w Sejnach. [Pauza]. Po rozpoczęciu II wojny światowej.*

(rozmówca B): *Przed jeszcze.*

(rozmówca A): *No trochę może przed. Dziadek postanowił, bo miał czterech synów, postanowił wyjść do majątku, bo to było po rozpoczęciu właśnie. Zabierali, gdzie więcej chłopców było, na roboty do Niemiec wywozili. Więc dziadek przemyślał sprawę, że mogą zabrać i jego synów. Jak się przeprowadza do majątku, bo praca na roli, potrzebna też była siła robocza, i wtedy nie zabiorą. Z tego względu przeprowadzili się do majątku. Później po zakończeniu wojny była parcelacja tzw. ziemi, czyli podział, z tych dużych połaci tam, dla ludzi pracujących kiedyś. I z tego przydziału właśnie dostała babcia z dziadkiem ziemię tutaj. I pierwszy stawiany był dom, koło 54-go roku. Pierwszy domek taki drewniany, mniejszy.*

(rozmówca B): *Było tylko klepisko, był kryty słomą. Nie było podłogi, była kuchnia i izba długa taka.*

(rozmówca A): *Sześć na pięć, coś takiego. W późniejszym czasie w 1966 roku był postawiony ten dom.*

(rozmówca B): *W sumie jak matula mówiła, on był stawiany na dwie rodziny. Bo wtedy był właśnie brat Twój, taty brat, też już się ożenił, no i rodzice, i babcia jeszcze była. No to był zrobiony na dwie rodziny, dlatego taki układ tego domu jest. (...)*



Ryc. 20. Przekrój poprzeczny (C-C) pierwszego domu we wsi Skarkiszki – szkic inwentaryzacyjny;
rys. M. Bartnicka i A. Bogusz-Krzemień

Fig. 20. Draft crosswise section (C-C) of the first house in Skarkiszki; by M. Bartnicka and A. Bogusz-Krzemień

(rozmówca B): Tam była też kuchnia. Tam był też taki mniejszy piec, inny trochę niż tutaj, z początku, jak oni postawili. Jeszcze jak Antki byli, to tam był piec i kuchnia.

(rozmówca A): Trochę nie tak, bo najpierw to nic nie było. Zamiast stawić na dwie rodziny, ale nie, bo Wittek wyszedł do Sejn, ten brat taty i zostawił koniec drugi pusty. Później rodzice zaczęli go urządzać i wykańczać, ale pieca żadnego tam nie było. Po pewnym czasie wujek przyszedł do nas mieszkać, to został postawiony drugi piec. Z płytą taki. (...) Później jak się wyprowadzili od nas, no to zostało to rozebrane, no i został taki piecyk nieduży. Miał wmurowany mur żeliwny w środku i cegłę szamotową, żeby trzymać ciepło. To taki nowocześniejszy był, nie z kafli, tylko właśnie żeliwny.

(rozmówca B): Był poprowadzony do leżaka, takiego do komina. Rozebrany jest już. A co do dachu, to najpierw był kryty tym wiórem, jedna strona zaczęła cieć, to kryta była eternitem, a ta druga strona w 91-szym chyba była przekryta, tak? (...)

(rozmówca B): To właśnie Ci Madejscy tu. Oni mają maszynę i kryją.

(rozmówca A): To idzie kilka warstw z tego wióra. Nie tak, że jedna i koniec. Tam są trzy, pięć warstw, w zależności jak kto tam jeszcze krył. Wiadomo, im więcej, tym lepiej, dłużej potrzyzyma wtedy. Trzy to tak delikatnie, mało które chałupy były wtedy kryte, tylko jakieś małe szopki. A chałupy to było więcej warstw właśnie. (...)

(rozmówca B): Ten pokój duży był parę razy przedzielany. W kilku miejscach ta ścianka była.

(rozmówca A): No bo tak jak był postawiony, to nie było ścianki. Później jak Antki mieli przyjść, to się podzieliło, żeby zrobić kuchnię i pokój dla nich. Była postawiona ścianka działowa. Później rozebrane to zostało, jakiś

czas powstało chyba bez i potem znowu przedzieliliśmy tą ścianką, tylko trochę w innym miejscu, dalej. Wtedy pokoje równe zrobione były. Później przed naszym weselem była znowu rozebrana. I już nikt więcej nie postawił, bo nie trzeba na razie. No a poza tym różne chrzciny, komunie, to potrzebny był taki większy pokój, to już się nie stawiało. A teraz trzeba znowu będzie postawić, żeby chałupka się nie złożyła. Bo ząb czasu nadgryza ją i te bale stropowe zaczynają się wyginać.

Treść wywiadu pokazuje proces długotrwałego stopniowego „dojrzwania” obecnej przestrzeni domu, jego wewnętrznego rozplanowania i estetyki, wskutek różnych przeróbek, eksperymentów czy doraźnych zmian wywołanych chwilowymi potrzebami. Zmiany te zapisały się w pamięci pokoleń użytkowników tego domu, dzięki czemu jego obecną aranżację, osiągniętą drogą akumulowania wcześniejszych prób i doświadczeń, można uznać za względnie dojrzałą, a obejmuje ona przemyślaną syntezę elementów reliktowych i współczesnych.

5. PODSUMOWANIE: WZORCE KSZTAŁTOWANIA WNĘTRZ DOMÓW WIEJSKICH

Spośród pięciu zbadanych domów trzy (oba domy w Skarkiszkach i dom w Bubelach) mają bardzo podobne rozplanowanie, są to bowiem domy szeroko-frontowe symetryczne z sienią na osi, w której to sieni została wtórnie wyodrębniona łazienka i ewentualnie również umieszczony (w łazience lub w sieni) piec centralnego ogrzewania. Rozplanowanie to jest zapewne reliktem dawnych dwudzielnych rozplanowań z sienią przechodnią na osi domu.

W niemal wszystkich domach mocno przebudowano systemy piecowo-kominowe, przy czym w dwóch domach, mianowicie we wsiach Bubele, Krasnopol i Rejsztokiemie, zachowano piece kaflowe, ewentualnie poddając je przebudowom (takim jak wyodrębnienie paleniska kominkowego w domu w Krasnopolu), zaś w dwóch domach w Skarkiszkach dawne piece i kuchnie kaflowe całkowicie usunięto. Przebudowa lub usunięcie pieca zwykle łączy się z całkowitą zmianą struktury funkcjonalnej i estetyki wnętrza. W domach z zachowanymi piecami kaflowymi to właśnie owe piece stanowią funkcjonalny, przestrzenny i estetyczny akcent wnętrza domu zarówno w skali całego domu, jak też w skali poszczególnych pomieszczeń, będąc niejako kulminacją estetyki pomieszczeń, bo pozostałe elementy (meble i elementy aranżacyjne) funkcjonują w wyraźnej *relacji względem pieca*. Natomiast po usunięciu i całkowitej przebudowie dawnych masywnych urządzeń piecowych wewnątrz domu ulega niejako funkcjonalnej i wizualnej atomizacji: pomieszczenia stają się coraz bardziej od siebie niezależne, aspirując do rangi odrębnych habitatów.

W dawnych domach łazienka zaistniała wtórnie w wyniku jednej z kolejnych przebudów. Przeważa środkowa lokalizacja łazienki w części dawnej sieni, gdzie przyjmuje ona symboliczne znaczenie *serca domu*. Lokalizacja boczna powoduje jej semantyczną marginalizację.

Paradoksalnie strefą ulegającą największym, najczęstszym i najbardziej dynamicznym przemianom jest – oprócz wyodrębnienia wspomnianej łazienki i zmniejszenia sieni – kuchnia. W niemal wszystkich domach kuchnie zmieniały swą lokalizację, niekiedy kilkakrotnie, i we wszystkich zmieniała się wielkość przestrzeni przeznaczona na funkcje kuchenne

WNIOSKI

Znacznie dojrzałe (poprawniejsze funkcjonalnie i o bardziej przemyślanej, spójnej estetyce) są wnętrza najstarszych domów. Wynika to z długiego procesu ewoluowania ich wewnętrznej przestrzeni, w tym z licznych kolejnych przebudów i zmian aranżacyjnych, które w obrębie przestrzeni dobrze znanej (dla młodszych pokoleń była to wszak przestrzeń znana już od dzieciństwa) udoskonalały jej funkcjonowanie i estetykę. Podkreślimy jeszcze raz: najstarsze domy wydają się najbardziej dopasowane do estetycznych i praktycznych potrzeb użytkowników nie dzięki swym pierwotnym zaletom (ich pierwotna aranżacja była bowiem często zaprzeczeniem wygody i piękna), lecz dzięki sześćdziesięcio-, siedemdziesięcioletniemu lub jeszcze dłuższemu okresowi dopasowywania ich wnętrza

do potrzeb osób, które w tych domach się wychowały, znają je od dzieciństwa i dzięki temu mają odpowiednio wysoką świadomość estetyczną i ekonomiczno-przestrzenną w stosunku do domu oraz w ogóle odpowiednie oczekiwania w odniesieniu do swego habitatu. Przy czym mówiąc o estetyce i funkcjonalności wnętrza, mamy oczywiście na myśli względną skalę porównań estetycznych i funkcjonalnych – nie porównujemy omawianych domów do miejskich apartamentów ani do kawalerek miejskich młodych elit intelektualnych.

LITERATURA

1. **Balicki Z. (1908)**, *Budownictwo polskie wobec kultury narodowej*, „Przegląd Narodowy. Miesięcznik poświęcony zagadnieniom życia narodowego w zakresie politycznym, naukowym, społecznym, literackim i artystycznym” rocznik 1, t. 1, Warszawa.
2. **Ciołek G. (1939)**, *Chałupy podcieniowe na Pomorzu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” t. 7, nr 2.
3. **Ciołek G. (1947)**, *Urządzenia ogniowe i ich wpływ na rozwój planu chałupy wiejskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, tom 9, nr 3/4.
4. **Czartoryski (1896)**, *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, J. K. Żupański, Poznań.
5. **Henning R. (1882)**, *Das Deutsche Haus in Seiner Historischen Entwicklung*, Strasburg.
6. **Meitzen A. (1882)**, *Das deutsche Haus in seinen volksthümlichen Formen*, D. Reimer, Berlin.
7. **Pokropek M. (1974)**, *Budownictwo ludowe Pojezierza Augustowsko-Suwalskiego*, „Rocznik Białostocki” t. XII, Warszawa.
8. **Pokropek M. (1975)**, *Ziemia Sejneńska pod względem etnograficznym*, [w:] J. Jaskanis (red.), *Materiały do dziejów Ziemi Sejneńskiej* t. 2 (seria *Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego* nr 22), Białostockie Towarzystwo Naukowe, Warszawa, według kopii cyfrowej dostępnej online w Podlaskiej Bibliotece Cyfrowej: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=15468> (dostęp 28.12.2016).
9. **Puszet L. (1913)**, *Studia nad polskim budownictwem drzewnym: 1. Chata*, Akademia Umiejętności, Kraków, według kopii cyfrowej dostępnej online w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej: www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=2635, dostęp 12.01.2017.
10. **Ramuł S. (1896)**, recenzja książki Z. Czartoryskiego *O stylu krajowym...*, „LUD”, Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie rocznik 2.
11. **Ruskin J. (1873)**, *The Poetry of Architecture: Cottage, Villa, Etc...* John Wiley and Son, New York.
12. **Szewczyk J. (2007)**, *Dyskurs o ewolucji podlaskiego budownictwa ludowego*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej. Architektura” z. 20.
13. **Tłoczek I. (1980)**, *Polskie budownictwo drewniane*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Badania zostały zrealizowane w ramach pracy nr S/WA/1/17 na Wydziale Architektury Politechniki Białostockiej i sfinansowane ze środków na naukę MNiSW.